

„SZÓL IMMÁR ITT DÁVID ... MAGYARUL”
Megjegyzések Bencédi Székely István zsoltárfordításához¹

Az egyéni kegyesség és a liturgia szempontjából is oly fontos zsoltárok fordításai az első magyar nyelvű Biblia-részletek között szerepeltek az újszövetségi evangéliumok mellett. A legkorábbi magyar nyelvű ismert zsoltártörödékek az ún. Huszita Bibliából származnak. A Huszita Biblia zsoltárfordításai csonkán maradtak fenn a 15–16. sz. fordulójáról származó Apor-kódexben,² ennek rokonában, a Döbrentei-kódexben (1508) viszont a teljes Pszaltérium olvasható magyar nyelven.³ Magánhasználatra szánt kódexekben is találunk zsoltárrészleteket, így például a Festetics-kódexben (1492–1494), a Czech-kódexben (1513), illetve teljes Pszaltériumot a magyarországi beginák számára készült Keszthelyi-kódexben (1522), és a Kulcsár-kódexben (1539).⁴

A kódexek kora után a nyomtatott könyv korába érkezünk. A reformáció idejének első nyomtatott bibliafordításai az Újszövetséget, illetve annak részleteit adják vissza magyar nyelven (Komjáti Benedek, 1533 Pesti Gábor,

1 A Tiszáninnen 16. századi tudós prédikátoráról, Bencédi Székely Istvánról szóló tanulmányomat szeretettel ajánlom a Tiszáninnen tudós teológusának, Hörcsik Richárdnak, egykori tanáromnak, jelenlegi kollégámnak, köszöntve őt 60. születésnapja alkalmából.

2 CZEGLE Imre: A magyar bibliafordítás útja Károli Gáspárig, in: BARTHA Tibor (szerk.): *Tanulmányok és szövegek a Magyarországi Református Egyház XVI. századi történetéhez* (Studia et Acta Ecclesiastica III.), Budapest, MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1973, 501–515, ebben 505.

3 BENYIK György: *Ungarische Bibelübersetzungen*, Szeged, JATEPress, 1997, 7., SZÉKELY Tibor: *A magyar bibliafordítások történetéből 1500–1955. Irodalomtörténeti tanulmány*, 2008, MEK-06300, 12.16. (Eredeti kiadvány: Budapest, Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, 2003). <http://mek.oszk.hu/06300/06352/06352.pdf>, letöltés dátuma: 2015.09.25; BOTTYÁN János (szerk.): *A magyar Biblia évszázadai*, 2. átdolgozott kiadás, Budapest, Református Sajtóosztály, 2009, 22. 24. A Döbrentei-kódex jelen tanulmányhoz felhasznált faksimile kiadása: ABAFFY Csilla – T. SZABÓ Csilla (szerk.): *Döbrentei-kódex 1508. Halábori Bertalan keze írásával. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel* (Régi magyar kódexek 19), Budapest, Argumentum Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, 1995.

4 FEKETE Csaba: *Psalterium gradualis. Az Öreg graduál Zsoltárkönyvének nyomtatott és kézíratos hagyománya, a protestáns graduálok főbb kérdései* (doktori értekezés), Debrecen, 2003, 19., BOTTYÁN: *Magyar Biblia* (2009), 26–29.

1536; Sylvester János, 1541). Ezek nem reformátori teológiai alkotások, hanem humanista (erazmista) szellemi termékek.⁵ Az Újszövetség-fordításokat azonban rögtön a Zsoltárok könyve követi, mely már egy protestáns lelkipásztor tollából származik. Itt érkezünk el Benc(z)édi Székely István Zsoltárkönyvéhez.⁶ A korábbi kéziratos fordítások után Bencédi Székely István (1510?–1564?), akkor szikszói lelkész,⁷ a magyar reformáció első nemzedékének jeles alakja adja ki először – 1548-ban – nyomtatásban magyarul a Zsoltárok könyvének teljes, prózai fordítását, kommentárokkal is ellátva.⁸ Az önmagában is forradalmi vállalkozás további újszerűsége, hogy a fordítás alapja már nem a standard latin Biblia, ahogyan a korábbi kódexek esetében, hanem a 16. század tudományos követelményeinek és a reformátori elveknek megfelelően az eredeti héber szöveg, legalábbis ezt állítja művéről maga a fordító: „...kiválkíppen és mindennek fölötte követtem az Sidó nyelvet, mellyen az az Soltár az Sidó Dávidtól meg iratatot...”⁹

5 CZEGLÉ: Magyar bibliafordítás (1973), 506–508., PÉTER Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században, *Századok* 119/4 (1985), 1006–1028. ebben 1019., BOTTYÁN: Magyar Biblia (2009), 41–50.

6 *Soltár köni Szekel' Estuantul magiar nielre forditatott. Touabba ez Soltar utan Szido Bolasnac mogia es nehez heliecnec Röüideden valo magiarazatia Psalmonkent köuetkezc...*, Krackoba 1548 Ieronymos Viotor felesighe hazanal Striokuia beli LAZAR. RMNy 74. Hasonmás kiadás: Bibliotheca Hungarica Antiqua 26.

7 Bencédi Székely István rövid életrajzát, a tőle megjelent és róla szóló könyvek, tanulmányok bibliográfiáját lásd pl. SZINNYEI József: Székely István (benczedi), in: uő: *Magyar írók élete és munkái*, XIII. kötet, Budapest, Kiadja Hornyánszky Viktor, 1909 [reprint: Budapest, 1980–1981], 585–586., SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza: Tanulmány, in: KÖSZEGHY Péter (szerk.): *Székely István: Zsoltárkönyv, Krakkó, 1548* (Bibliotheca Hungarica Antiqua 26), Budapest, Argumentum Kiadó – MTA Irodalomtudományi Intézete, 1991, 7–63, ebben 8–18., ZVARA Edina: „Az keresztyén olvasóknak”. *Magyar nyelvű bibliafordítások és -kiadások előszavai és ajánlásai a 16–17. századból* (Régi Magyar Könyvtár. Források 14), Budapest, Balassi Kiadó, 2003, 69., MARKÓ László (szerk.): Székely István, in: *Új Magyar Életrajzi Lexikon*, VI. kötet, Helikon Kiadó, 2007, 255–256.

8 NÉMETH Áron: Mérföldkő a magyar bibliafordítások történetében. 465 éves Bencédi Székely István Zsoltárkönyve, *Református Tiszántúl* 21/4 (2013), 21–22, ebben 21. Szegedi Lajos megelőzhette volna Bencédi Székelyt, ha Sylvester János 1547-ben nem ír lesújtó kritikát Szegedi zsoltárfordításának kiadását megelőzően, melynek következtében ez a zsoltárkönyv sohasem látott napvilágot, lásd DÁN Róbert: Benczedi Székely István Zsoltároskönyvének forrásaihoz, *Filológiai Közlöny* 13/1–2 (1967), 151–155, ebben 155., GERÉZDI Rabán: Az első magyar világhronika 1559, in: uő: *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, digitális kiadvány, MEK-07331, 229–256, ebben 239–240. (Eredeti kiadvány: Budapest, Akadémiai Kiadó, 1968). Elérhető: <http://mek.oszk.hu/07300/07331/07331.pdf>, letöltés dátuma: 2015.09.16.

9 A régi magyar szövegrészleteket és a héber kifejezéseket a könnyebb olvashatóság kedvéért egyszerűsített átírásban közöljük.

Tény, hogy Bencédi Székely István 1529-től folytatott krakkói tanulmányai alatt olyan neves hebraistáktól tanulhatott, mint Johannes Campensis és Dawid Leonard,¹⁰ mégis, a zsoltárfordításában fellelhető latinizmusok és az előszó humanista közhelyként csengő megfogalmazása alapján a fenti állítását kétségek övezik: valóban héber bibliai szöveget ültetett át magyarra? Ha igen, akkor milyen forrásból dolgozott, és milyen módszer alapján érvényesítette a *hebraica veritas* elvét? E kérdésekre maga a Zsoltárkönyv nem ad közvetlen választ, hiszen a fordító nem nevezi meg azokat a korabeli kiadványokat, melyekből a fordítás készült, illetve amelyeket segédeszközként igénybe vett.

Röviden áttekintve a Bencédi Székely Zsoltárkönyvének forrásait érintő véleményeket Gerézdi Rabán kutatására kell elsőként utalnunk, aki úgy véli, hogy Bencédi Székely fordításának forrása nem a héber nyelvű Paszaltérium, hanem Santi Pagnini (Pagninus) 1542-ben Lyonban kiadott latin fordítása lehetett,¹¹ ám állásfoglalása a kérdésben inkább sejtésszerű, érvekkel nem támasztja alá és bizonyítékokkal sem szolgál.¹²

Később Dán Róbert a zsoltárszöveg alapján két negatív megállapítást tesz: szerinte egyfelől biztosra vehető, hogy a fordítás forrása nem a *Vulgata*, másfelől az sem valószínű, hogy a fordítás alapja Campensis zsoltárkönyve lenne. A fordítás után szereplő kommentárok és szómagyarázatok azonosításával jut el aztán arra a következtetésre, hogy azokhoz Bencédi Székely részben Sebastian Münster bibliafordításának magyarázatait vette alapul,¹³

10 DÁN: Bencédi Székely (1967), 151., uő: *Humanizmus, reformáció, antitrinitarizmus és a héber nyelv Magyarországon* (Humanizmus és Reformáció 2), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973, 49., CZEGLE: *Magyar bibliafordítás* (1973), 509.

11 Pagninus fordítása a *Veteris et Novi Testamenti nova translatio*, mely először 1527-ben Lyonban jelent meg, a *Vulgata* óta az első teljes, a héber és görög szöveget szó szerint követő latin fordítás, mely elsőként alkalmazta a versszámozást is, lásd SZABÓ András: *A Vizsolyi Biblia lehetséges forrásai a humanista latin bibliakiadások*, *Theologiai Szemle* 34 (1991)/1, 45–48, ebben 46., DOMÍNGUEZ, Fernando: Pagninus, in: ³LThK 7 (2006), 1271–1272. Pagninus bibliafordításának jelen tanulmányban használt kiadása: *Biblia sacra ex Santis Pagnini tralatione, sed ad hebraicae linguae amussim nouissime ita cognita, & scho-liis illustrata, ut plane noua editio uderi possit*, Lugduni, 1542.

12 GERÉZDI: *Világkrónika* (1968), 241.

13 Sebastian Münster *Biblia Hebraica*-ja (Basel, 1534–1535) több nemzeti fordítás kiindulási szövege volt, és számos kiadást megért. Ez a Biblia tartalmazta a héber szöveget, továbbá az eredetihez hűséges új latin fordítást, megjegyzések formájában pedig a középkor neves rabbijainak zsoltárkommentárjait is idézi, lásd KESSLER-MESGUICH, Sophie: *Early Christian Hebraists*, in: SÆBØ, Magne. (ed.): *Hebrew Bible/Old Testament. The History of its Interpretation* (HOBOT). Vol II: *From the Renaissance to the Enlightenment*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen, 2008, 254–275, ebben 270. Münster Bibliájának általunk használt

részben pedig krakkói egyetemi tanulmányainak anyagából merített, és a Campensistól és Leonardtól tanultakat építette be kommentárjába.¹⁴ Dán Róbert Münster *Biblia Hebraica*-jának azonosítása után vonja le azt a további következtetést, hogy a zsoltárszövegek fordításához is ezt a Bibliát használta Bencédi Székely alapszöveggként, mivel az tartalmazta mind a héber szöveget, mind pedig annak pontos latin fordítását. Véleménye szerint a reformátor nemcsak Münster latin szövegére támaszkodik, hanem héber nyelvismerete alapján a masszoréta szöveget is figyelembe veszi.¹⁵ Dán Róbert ezt az állítást Bencédi Székelynek a héberből idézett, átírásban közölt szavaival igyekszik alátámasztani.

Szentmártoni Szabó Géza csatlakozik Dán Róbert véleményéhez, újabb bizonyítékokkal azonban csak a magyarázatos rész kapcsán szolgál. A magyar fordítás és Münster latin fordításának a viszonyára csak egyetlen zsoltár illusztrációszerű beidézésével utal.¹⁶

Utóbbi két kutató meggyőzően érvel amellett, hogy Sebastian Münster Bibliája ott lehetett Bencédi Székely asztalán, és a kommentár-rész megírásának fontos forrásaként szolgálhatott.¹⁷ Nem elvitatva Bencédi Székely héber tudását kérdés marad azonban, hogy a zsoltárszövegek magyarra való átültetésénél mennyiben hagyatkozik a héber mellett Münster latin fordítására, és esetleg mennyiben von be más (latin) forrásokat, illetve milyen mértékben ad teret saját véleményének és filológiai megfigyeléseinek, elutasítva ezzel segédanyagait. Gerézdí Rabán feltételezésére, mely szerint a Pagninus-féle *Biblia sacra latina* állhat a magyar Zsoltárkönyv mögött, érdekes módon sem Dán Róbert, sem pedig Szentmártoni Szabó Géza nem reagál közvetlenül. A szakirodalom nem tesz említést azokról az egyéb népszerű latin bibliafordításokról és zsoltárfordításokról sem, melyek 1548-ban már rendelkezésre állhattak. Később Méliusz és Károlyi például Pagninus és Münster mellett megemlíti Vatablus Bibliáját (1545) is,¹⁸ mely elméletileg

kiadása: *Hebraica Biblia, Sebastian Munsteri tralatione, Veteris instrumenti tomus secundus*, Basileæ, 1546.

14 DÁN: Bencédi Székely (1967), 154–155., uő: Humanizmus (1973), 58–59.

15 DÁN: Humanizmus (1973), 58–59.

16 SZENTMÁRTONI SZABÓ: Tanulmány (1991), 20.

17 Sylvester János, aki elsőként rendezett sajtó alá olyan könyvet Magyarországon, melyben héber szöveg is szerepelt, valószínűleg szintén Münster 1536-os bázeli bibliakiadását használta, lásd DÁN Róbert: Sylvester János héber betűi és forrásai, *Magyar Könyvszemle* 85 (1969)/2, 163–166, ebben 166.

18 Vatablus bibliafordításának számunkra elérhető, és e tanulmányban felhasznált kiadása: *Biblia sacra, cum universis Franc. Vatabli ... et variorum interpretum annotationibus. Tomus II*, Parisiis, 1745.

már Bencédi Székely számára is elérhető lehetett.¹⁹ Emellett Robert Estienne 1543-ban adta ki a Leo Juda, Theodor Bibliander és Konrad Pellikan latin Ószövetség-fordításait tartalmazó *Biblia Tigurina*-t,²⁰ mely a 16. század egyik legjobb latin fordításaként volt ismert.²¹ Ezeken túl utalhatunk még számos közkedvelt zsoltárkiadásra, melyek – olykor igen jelentős hebraisták tollából származó – pontos latin fordításokat és magyarázatokat közölnek, úgymint Jaques Lefèvre d’Etaples (Jacobus Faber Stapulensis),²² Felice da Prato (Felix Pratensis), Martin Luther, Johannes Bugenhagen, Konrad Pellikan és Martin Bucer munkáira.²³ Figyelmet érdemel még Johann(es) Draconites zsoltárkönyve is, mely formailag sok egyezést mutat Bencédi Székely munkájával.²⁴ Bencédi tanára, Campensis szintén közreadott egy zsoltárkönyvet 1532-ben.²⁵ A 16. század első felében tehát bőven kínálkozott segédanyag egy kommentált zsoltárfordítás elkészítéséhez.

19 DÁN: Humanizmus (1973), 68.74. A Károlyi által említett és leginkább alapul vett Tremellius-féle Biblia csak 1575–1579 között jelent meg, így Bencédi Székely forrásaként nem jön szóba.

20 *Biblia Sacrosancta Testamenti Veteris & Noui*, Tiguri, 1543.

21 SZABÓ: Vizsolyi Biblia (1991), 46., NÉMETH: Mérföldkő (2013), 22.

22 Az öt latin verziót és magyarázatokat is tartalmazó *Quincuplex Psalterium: Gallicum, Romanum, Hebraicum, Vetus, Conciliatum* (Paris, 1509; ²1513) nagy hatással volt Kálvinra és Lutherre is. A *Conciliatum* tartalmazza Stapulensis saját fordítását, mely lényegében a korábbi latin fordítások revíziója a héberrel való egybevetés alapján.

23 Felix Pratensis *Psalterium ex hebræo diligentissime ad verbum fere tralatum* (1515; 1522) c. latin fordítása több kiadást is megélt. (Pratensis fordítását tanulmányunkban a *Psalterium Sextuplex* /Luguduni, 1530/ c. kiadványból használtuk). Luther, akinek legelső publikációi is zsoltárokhoz kötődnek 1519–1521 között jelenteti meg *Operationes in Psalmos* c. exgetikai előadássorozatát, majd 1524-re elkészül a Zsoltárok könyvének teljes német fordításával is. Johannes Bugenhagen ugyanebben az évben adja közre magyarázatos zsoltárkönyvét *Ioannis Pomerani Bugenagii, in Librum Psalmorum interpretatio* (VVittenbergæ, 1524) címmel. A neves hebraista és bibliafordító Konrad Pellikan, aki héber nyelven is publikálja a Zsoltárok könyvét (1516), 1527-ben és 1532-ben *Psalterium Davudis* címmel jelenteti meg magyarázatos fordítását, lásd *Psalterium Davidis. Ad hebraicam veritatem interpretatum cum Scholiis brevissimis, Chuonradi Pellicani ...*, Tiguri, 1532. A szintén kiváló hebraista Martin Bucer zsoltárkönyvét, a *Sacrorum Psalmorum libri quinque ad ebraicum veritatem genuina versione in Latinum traducti... Aretio Felino [= Martin Bucer] auctore* (Basileë, 1547) c. művet Kálvin is méltatja zsoltárkommentárjának előszavában, lásd ПАК, G. Sujin: *The Judaizing Calvin. Sixteenth-Century Debates over the Messianic Psalms*, Oxford, University Press, 2010, 55.162.

24 Draconites *Commentarius in Psalterium & Psalterium usus. Cum Indice* (Marpurgi, 1540; 1543) c. munkája Bencédi Székely művéhez hasonlóan tartalmazza a zsoltárok fordítását, ezt követően az arab számokkal megjelölt versek magyarázatát, valamint zsoltárok Bencédi Székelyével nagyban megegyező klasszifikációját is.

25 Bencédi Székely vélhetően ismerte Campensis *Psalmorum omnium iuxta hebraicam veritatem paraphrastica interpretatio, auctore Ioanne Campensi* (Norimberga, 1532) c. művét, amely azonban nem literális fordítást, hanem parafrázisszerű fordítást tartalmazott, így

Ezeknek a korabeli kiadványoknak a figyelembe vétele, valamint néhány újabb vizsgálati szempont érvényesítése talán még közelebb visz bennünket Bencédi Székely István héber tudásának jobb megítéléséhez, forrásainak beazonosításához és a fordítás technikájának megismeréséhez. Ezúttal nem annyira a magyarázó részre, hanem magára a fordításra fókuszálunk, különösen is azokra a helyekre, amelyek Bencédi Székely munkamódszeréről árulkodnak és egyben esetleges forrásaira is utalhatnak.

Mindenekelőtt azt szükséges vizsgálni, hogy milyen viszonyban van Bencédi Székely fordítása a hagyományos, és a Tridenti Zsinaton (1546. április 8.) hivatalos szentírási szöveggént elfogadott latin bibliafordítással, a *Vulgata*-val. A Zsoltárok könyve esetében két *Vulgata* verzióval is számolnunk kell. Hieronymus először pápai megbízásból javítja a *Vetus Latina* szövegét a *Septuaginta* szerint (*Psalterium Romanum*), melyet később Órigenész *Hexapla*-ja alapján újra átdolgoz (*Psalterium Gallicanum*). Ez a fordítás válik aztán a római egyház hivatalos zsoltárfordításává. Később, ca. Kr. u. 390–405 között újabb latin fordítást készít immár héber kéziratok alapján (*Psalterium iuxta Hebraeos*), mely azonban a *Psalterium Gallicanum* népszerűsége és elterjedtsége miatt nem vált használatossá az egyházban.²⁶

Nem kell sokáig példák után kutatni, hogy belássuk: Bencédi Székely a *Vulgata* egyik verzióját sem követi. Ezúttal nem gyarapítjuk az ezt bizonyító igehelyek és tények hosszú sorát, hiszen a korábbi kutatás szép számmal hoz olyan eseteket, melyek a *Vulgata* és a Bencédi Székely-féle Zsoltárkönyv szignifikáns különbségeit mutatják.²⁷ Mindenekelőtt már abban megnyilvánul a *Vulgata* hagyományával való szakítás, hogy a zsoltárok a héber kánon fejezetbeosztását és számozását követik.²⁸ A *Vulgata* egyedül a tartalomjegyzék latin sorkezdeteinél, és a zsoltárok előtt megjelenő summák erejéig kap

Bencédi Székely primer forrásaként nem igazán jön szóba, lásd DÁN: Humanizmus (1973), 49., NÉMETH: Méréföldkő (2013), 22.

26 RÓZSA Huba: *Az Ószövetség keletkezése. Bevezetés az Ószövetség könyveinek irodalom és hagyománytörténetébe*, 1. köt., Budapest, Szent István Társulat, ³[1999], 44–45.

27 Lásd pl. DÁN: Humanizmus (1973), 50–52.

28 DÁN: Bencédi Székely (1967), 151. Ahol Bencédi Székely számozása eltér a héber kánontól, ott minden bizonnyal egyszerű nyomtatási hibával van dolgunk, így például a Zsolt 135 a tartalomjegyzékben 136. zsoltárként szerepel, a fordításban pedig a Zsolt 45 és 47 között tévesen a „PSALMOS HARMINCHATODIC” feliratot viseli a Zsolt 46. A korszak jelentősebb zsoltárfordításai közül megmarad a *Vulgata* fejezetbeosztásánál például Stapulensis és Bughenhagen.

szerepet Bencédi Székelynél, mivel ezekben az esetekben nem a Biblia törzsszövegről van szó.²⁹

E megállapítások után az első vizsgálati területünk a fordítás nélkül hagyott, átírásban közölt héber kifejezések csoportja. Átírt héber szavakkal főleg a Zsoltárfeliratok magyarázatos részében találkozunk, de maga a fordítás is tartalmaz olyan szavakat és kifejezéseket, melyeket Bencédi Székely nem ültetett át magyarra, hanem megőrizte a héber formát latin betűs átírásban. Különösen gyakran történik ez a zsoltárfeliratok, illetve zsoltárszövegek bizonytalan jelentésű zenei terminusainál, például „Nechilodba” (Zsolt 5); „Dauid Sigaionia” (Zsolt 7); „Githithbe” (Zsolt 8); „Almuth labben” (Zsolt 9); „Alamathon” (Zsolt 36 *sic!*); „Mahęlathba” (Zsolt 53; 88) „Sosannimba” (Zsolt 80). Dán Róbert szerint ezek az átírások meggyőzően bizonyítják Bencédi Székely héber tudását. Feltűnő azonban, hogy ezeket a kifejezéseket Münster is többnyire átírásban közli, azaz fordítás nélkül illeszti bele a latin zsoltárszövegbe. Egyedül a Zsolt 5 feliratában szereplő „Nechilodba” kifejezés³⁰ nem jelenik meg átírásban Münsternél,³¹ a többi esetben azonban valószínűbb, hogy a fordító alapvetően Münster latin szövegére támaszkodott.³²

Példaként kiemelhetjük a Zsolt 53,1 *mách^álat* szavát, melyet Bencédi Székely „Mahęlath”-ként vokalizál az átírásában (vö. Zsolt 88,1). Ebben Münsteret látszik követni, aki a *Mahęlath* (Zsolt 53,1), illetve a *Mahęlath* (Zsolt 88,1) átírást alkalmazza.³³ A héberhez legközelebb álló transliterációt Pagninusnál találjuk (*Machalath*), a *Biblia Tigurina* pedig kísérletet tesz a szó

29 DÁN: Bencédi Székely (1967), 151. Gerézi a summák közvetlen forrásaként a szintén a *Vulgata*-tól függő Apor-kódexet nevezi meg, lásd GERÉZDI: Világkrónika (1968), 241. Ezt a véleményt Szentmárton Szabó Géza nem tartja helytállónak, lásd SZENTMÁRTONI SZABÓ: Tanulmány (1991), 22.

30 A magyarázatban pontosabb átírással: „Nechiloth”.

31 Münster fordításában: *on musicis concentibus*. A *Biblia Tigurina* szintén fordításban adja vissza a héber szót (*lyricum*), Pagninus, Bucer és Vatablus azonban átírást alkalmaznak: előbbi *Hannechiloth*, az utóbbi kettő pedig *Nechiloth* formában.

32 Szabó András is ezt feltételezi a korabeli gyakorlatot alapul véve, lásd SZABÓ András: Székely István: Zsoltárfeliratok, Krakó 1548, hasonmás kiadás, közlése KÖZZEGHY Péter, kísérőtanulmány: SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, Budapest, 1991. (Recenzió), *Irodalomtörténeti Közlemények* 97 (1993), 441–443, ebben 441–442.

33 Münster a *szęgól* átírására alkalmazza az „ę” hangzót, a *cháthęf patach*-nak a *patach*-hal megegyező „ę” kiejtést tulajdonít, lásd *Opus grammaticum consummatum, ex variis Elianis libris concinnatum, complectens scilicet... Autore Sebastiano Munstero* (Basileę, 1541), 2–3.16.18. Münsterhez hasonló átírást alkalmaz Bucer is: *Machęlath*.

lefordítására mint *miseria*, azaz 'nyomorúság, kín, gyötrelém', de margószéli szómagyarázatában Pagninus átírásával egyezően a *Mahalath* formát hozza.

A Zsolt 46 feliratában szereplő ('al-)'*lámót* 'fiatal lányok(ra)' kifejezés visszaadása sem felel meg a héber vokalizációnak Bencédi Székely fordításában: „Kórah fiainak Alamathon éneke”. A magyarázatban szerepeltetett 'Alamot' szó már jóval pontosabb átírás, mely megegyezik Münster átírásával,³⁴ eltér azonban a *Biblia Tigurina* által használt *Almoth* és a Pagninus által használt *halamoth* szavaktól.³⁵

A többi zsolttárfelirat zenei kifejezésinél is hasonlókat tapasztalunk, amint az alábbi táblázatban is láthatjuk:

	Zsolt 7,1	Zsolt 8,1	Zsolt 9,1
Héber	<i>siggájón f dávid</i>	<i>'al-haggittit</i>	<i>'almút labbén</i>
Bencédi Székely	<i>Dauid Sigaionia</i>	<i>Githithbe</i>	<i>Almuth labben</i>
Münster	<i>Sigaion Dauid</i>	<i>in Githith</i>	<i>Almuth labben</i>
Pagninus	<i>Sighaion Dauid</i>	<i>super Haghithith'</i>	<i>Halmuth Labben</i>
Bucer	<i>Schiggaion</i>	<i>ad Githith</i>	<i>alemuth Labben</i>
Vatablus	<i>Schiggaion</i>	<i>super Hagithith</i>	<i>super morte Labben</i>
<i>Biblia Tigurina</i>	<i>Arcanum'' Dauidis</i>	<i>de torcularibus</i>	<i>puellarum'''</i>

* Az 1542-es *Biblia Sacra* minden bizonnyal tévesen közli Pagninus átírását: *super Haglathith*.

** A *Biblia Tigurina* a margószélen hozza a héberből átirított *Sigaion* kifejezést.

*** A *Biblia Tigurina* a margószélen hozza a héberből átirított *Almuth* kifejezést, vö. Zsolt 46,1.

Anélkül, hogy ezek alapján Bencédi Székely héber tudását elvitatnák, azt a megállapítást tehetjük, hogy a fordítás nélkül hagyott héber szavak átírásában döntően – olykor el is térve a héber vokalizációtól – Sebastian Münster átírásaira hagyatkozik. A Pagninusra, Bucerre vagy Vatablusra jellemző átírás és a *Biblia Tigurina* eljárása e feliratok fordításában nem köszön vissza Bencédi Székelynél.

34 Ugyanígy Bucer és Vatablus.

35 A szó elején álló '*ajin* átírása „h” hangzóként Pagninus nyelvtanában is megjelenik (*Haáin*), továbbá a Zsolt 9,1 feliratát is ennek megfelelően írja át *Halmuth Labben* formában. Az 1542-es *Biblia Sacra*-ban tévesen *halamoh* forma szerepel a Zsolt 46 feliratában.

Az átírt héber kifejezések jelenségéhez hasonlít a tulajdonnevek fordítása is. A Zsoltárkönyvben több olyan esetet is találunk, ahol Bencédi Székely szakít a *Vulgata* latinus névváltozatával és a héber vokalizációhoz közelebb álló névformát választ. Ezt láthatjuk például a Zsolt 51,2-ben egyedül megjelenő *bat-seba* név esetében is, amit a héber pontozásnak megfelelően „Bathsęba” formában ad vissza Bencédi Székely, szakítva a *Vulgata* tradíciójával, amely *Betsabee* formában hagyományozta a tulajdonnevet.³⁶ Hasonlóan jár el egyébként Münster (*Bathsęba*) és Pagninus (*Batsęba*) is.³⁷ Bencédi Székely ugyanígy a görög-latinos *Core* helyett a héber formának jobban megfelelő „Corah” nevet használja (pl. Zsolt 42kk), hasonlóan Pagninus, Münster, Bucer, Stapulensis, Campensis és a *Biblia Tigurina* döntéséhez.³⁸ A *Vulgata*-ban szereplő görög-latinos *Issę* névalak helyett „Isai” formában jelenik meg a tulajdonnév Bencédi Székely fordításában (Zsolt 72,20), ami ugyan nem pontos átírása a héber szónak, viszont közelebb áll ahhoz, és megfelel a Pratenensis, Pagninus, Münster, Bugenhagen, Bucer és a *Biblia Tigurina* által is képviselt fordítási eljárásnak. A *Vulgata* névformájánál marad például Vatablus.

A fenti példaktól eltérően jár el Bencédi Székely a Jordán-folyó héber nevének fordításakor (Zsolt 42,7; 114,3.5). Az általa használt ’Jordan’ forma valójában nem a héber tulajdonnév átírása, hanem a görög *Iordánész*, illetve a latin *Iordanis* alak átvétele. Valószínűleg latin forrásának enged itt Bencédi Székely. Ugyanígy fordít például Münster és a *Biblia Tigurina* is. Pagninus fordításában ellenben pontos transliterációval találkozunk: *Iarden*, amit Bencédi Székely vagy nem ismer, vagy nem fogad el, előnyben részesítve egy már magyarban meghonosodott(?) formát.³⁹

Még különösebb, hogy a Zsolt 106,17-ben megjelenő egyik tulajdonnév esetében Bencédi Székely lényegében megőrzi a *Vulgata* hagyományát.⁴⁰ Itt,

36 *Vulgata*-val egyezően használja a nevet Vatablus mint *Beth-sabee*, Stapulensis zsoltárkönyvében megtaláljuk a *Bersabee* névformát is. Bencédi Székely itteni megoldása a héberhez közelítő névátírással hosszú távon nem talál követőre a magyar protestáns bibliafordításokban. A Vizsolyi Biblia és annak revíziói a görög-latinos névalakot hozzák, s később a Magyar Bibliatársulat Új fordítású Bibliájában (1975) és annak revízióiban (1990, 2014) is ugyanígy szerepel mint már meghonosodott név. Kecskeméthy István azonban a „Batseba” névformát használja.

37 Hasonlóan a *Biblia Tigurina*, Draconites és Bucer: *Bath(-)s(h)aba*.

38 Másképp pl. Bugenhagen és Vatablus.

39 A Döbrentei-kódex például ezen a helyen szintén a latinus „iordan” alakot használja, akárcsak (kissé eltérő helyesírással) a későbbi magyar Bibliák.

40 Ezzel együtt is igaz Dán Róbert azon állítása, mely szerint Bencédi Székely bizonyosan nem a *Vulgata*-t fordította.

^a*bírám* nevénel nem követte pontosan a héber tulajdonnév mássalhangzó-készletét, hanem a *Vulgata*-ban is szereplő „Abiron” átírást alkalmazta,⁴¹ szemben a Pagninusnál, Münsternél, Draconitesnél és a *Biblia Tigurina*-ban is megjelenő *Abiram* formával.⁴²

A Zsolt 72,10 földrajzi neveinek átírásánál Bencédi Székely csak részben követi a héber eredetit. A vers második felében a 'Scheba' és 'Seba' meglehetősen pontos átírásaival találkozunk, annak ellenére, hogy *s^abá'* nevét számos korabeli latin Biblia és zsoltárkönyv Arábiával azonosítja a fordításban.⁴³ Bencédi Székely megoldása itt Münster, Bucer és a *Biblia Tigurina* fordításaival egyezik. A Zsolt 72,10a-ban viszont Bencédi Székely beleviszi értelmezését a fordításba, amikor a *tarsís* földrajzi nevet 'tenger'-ként adja vissza, holott Münster a *Tharsis* nevet hozza.⁴⁴ Bencédi Székely döntése nem párhuzam nélküli, hiszen a *Biblia Tigurina*, Pagninus és Draconites is ugyanígy fordít ezen a helyen.⁴⁵ A Zsolt 72,10b névformáit is figyelembe véve ebben az esetben a *Biblia Tigurina* szövegével egyezik meg Bencédi Székely fordítása.

A tulajdonnevek átírásában saját utat jár Bencédi Székely, és részben megőrzi a *Vulgata*-féle hagyományt, részben a héberhez vagy éppen más latin hagyományokhoz igazodik. Ebből adódóan nem válik egyértelművé, hogy a reformátor milyen forrásokat használ és milyen elv mentén adja vissza a tulajdonneveket.

Egy következő jelenség, melynek elemzése közelebb vihet Bencédi Székely munkamódszerének megismeréséhez, a Zsoltárkönyvben tapasztalható fordítási inkonzisztenciák vizsgálata. A 16. század keresztyén hebraistáinak latin bibliafordításaiban nem ritka, hogy azonos szavak, vagy akár szövegrészek visszaadása nem egészen következetes módon történik. Bencédi Székely

41 Ugyanígy Bugenhagen: *Abyron*, vö. Campensis: *Abiran*; Stapulensis és Vatablus: *Abirom*.

42 Ugyanígy később Károlyi.

43 Így pl. Pagninus, Vatablus, Draconites, Campensis, Bugenhagen, valamint Bencédi Székely a Zsolt 72,15-ben.

44 Münsterrel megegyezően fordít Bucer, Vatablus, Campensis. A *tarsís* név egyedül a Zsolt 48,8-ban található még meg a tengerjáró hajók jelzőjeként, ahol Pagninus, Münster, Draconites és a *Biblia Tigurina* egységesen a *mare/marinus* névszókat használja. Bencédi Székely fordításában az ^o*nijjót tarsís* megfelelője a „töngörnek haioi” kifejezés. Másképp a *Vulgata*, Bugenhagen és Campensis: *naves Tharsis*.

45 Bencédi Székely: „Az töngörnek ... kirali”; Pagninus: *reges maria*; *Biblia Tigurina*: *Reges mediterranei maris*; Draconites: *reges maritimi*, ugyanígy később Károlyi.

zsoltárfordításánál is ugyanez a helyzet, következetlenségei azonban olykor többről is árulkodnak.

A három zsoltárfeliratban is megjelenő *sósanním* kifejezés kapcsán Bencédi Székely fordításában inkonzisztenciát figyelhetünk meg, egyrészt abban, hogy megadja-e a szó fordítását, vagy meghagyja a kifejezést héberül, másrészt abban, ahogyan a főnévhez kapcsolódó prepozíciókat fordítja. Érdekes módon Münster is hasonlóan jár el, bár a Zsolt 69,1 esetében ő átírást alkalmaz, míg Bencédi Székely fordítást ad, ami azonban magyarázható azzal, hogy éppen ezen a helyen találjuk Münster szómagyarázatát, melyben megadja a szó lehetséges fordítását.⁴⁶ Ám a prepozíciók visszaadása esetében úgy átszik, Bencédi nem a héber szövegre, hanem sokkal inkább Münster latin fordítására támaszkodik.⁴⁷

	Zsolt 45,1	Zsolt 69,1	Zsolt 80,1
Héber	<i>'al-sósanním</i>	<i>'al-sósanním</i>	<i>'el-sósanním</i>
Bencédi Székely	liliomokba	liliomokon	Sosanimba
Münster	<i>in liliis</i>	<i>super sosannim</i>	<i>in Sosannim</i>

A Zsolt 60,1 ezzel rokon, mégis némileg eltérő feliratánál azonban már nem Münster, hanem a *Biblia Tigurina* áll legközelebb Bencédi Székelyhez. A héber *'al-súsan' edút* kifejezést ugyanis nem átírással adja vissza a magyar Zsoltárkönyv, ahogyan Münster, Vatablus és Pagninus teszi ebben az esetben, és nem is a 'liliom' fordítással, ahogyan például Pellikannál, Draconitesnél és Bugenhagennél látjuk, hanem „az rosanak tanubizonyosságára” kifejezéssel. Ez a megoldás teljesen megegyezik a zürichi bibliafordítással: *super rosa testimonii*.

Fordítási következetlenséget figyelhetünk meg az egyes zsoltárkönyvek végén szereplő Ámen-formuláknál is. A Zsolt 41,14; 72,19 és 89,53 versekben szereplő *'ámén w'ámén* kifejezések visszaadása nem egységes Bencédi Székelynél. Míg a Zsolt 41 és 89 esetében az „amen es amen” fordítást hozza, addig a Zsolt 72,19-ben „bizony bizony” fordítást olvashatunk. Bár következetlenséget mutat, fordítástechnikailag mégis kevésbé problematikus, hogy

46 A héber kifejezés magyarázatát Bencédi Székely annak első előfordulásakor, azaz a Zsolt 45,1-nél adja meg: „Az Sosanim pedig, anneat teßen mint lilyomok...”

47 Pagninus mindhárom helyen a *super sosannim* kifejezést használja. A *Biblia Tigurina* szintén következetlenséget mutat a prepozíciók fordításában, de Bencédi Székelytől eltérő módon: *de liliis* (Zsolt 45), *super liliis* (69), *super liliis* (Zsolt 80).

az utóbbi esetben magyar kifejezést választott a fordító, pontatlansággként értékelhető azonban a héber kifejezésben szerepelő *wáw* 'és' kötőszó kimaradása. Bencédi Székely következetlensége ismét azzal magyarázható leginkább, hogy a masszoréta szöveg helyett Münster latin fordítására támaszkodhatott, aki egyedül ennél a helynél szintén elhagyja a kötőszót.⁴⁸ Draconites fordítása annyiban egyezik Bencédi Székelyével, hogy ő is két esetben az *Amen amen* (Zsolt 41,14; 89,53), egy esetben pedig *Ite fiet ite fiet* (Zsolt 79,19) szavakkal fordít, a kötőszót azonban seholy sem adja vissza.

A Zsolt 42,2-ben két alkalommal is előfordul az egyébként ritka 'rg gyök igei formája (Zsolt 42,2a.2b; Jól 1,20). Az etimológiailag is bizonytalan ige a 'sóvárog, epedezeik, szomjazik, kívánkozik, vágyakozik' jelentéssel adható leginkább vissza.⁴⁹ A masszoréta szövegnek megfelelően a *Vulgata*, Pagninus, Bucer, Vatablus, Draconites és a *Biblia Tigurina* a megismétlődő héber ígét ugyanazzal a latin kifejezéssel adja vissza mindkét hemisztichoszban. Bencédi Székely azonban nem így tesz, s ismét valószínűnek tűnik, hogy Münsterre hagyatkozva választ különböző igét a vers első és második felében: „mikippen az gim sárvas rikkolt...akippen az én lelkem tehozzád kívánkozik”. Münsternél ugyanez: „*Sicut cerua inhiat...sic anima mea desiderio*”.⁵⁰

Figyelmet érdemel még a *rkb* 'lovagolni, szekeret hajtani'⁵¹ gyök, melyet körülírással ad vissza Bencédi Székely a Zsolt 68,5 kontextusában: „...ki az egeknek kerekisgin ül mint egy lovon...” Szó szerint ugyanez a körülírási módszer és megfogalmazás jelenik meg Münsternél is: „...*qui orbibus colorum veluti equo insidet...*”. A körülírás nem lett volna szükségszerű, hiszen egyetlen szóval is kifejezhette volna Bencédi Székely a héber szó pontos jelentését (vö. Zsolt 66,12: „Lovagoltatál /= *hirkabtál*/ az mi feiünkön embert...”).⁵² Ugyennek a zsoltárnak egy későbbi versében (Zsolt 68,34) a *rkb* ige fordításánál Bencédi Székely már nem utal arra, hogy szó a lovaglásra vonatkozik, és egyszerűen az 'ül' igével fordít, akárcsak Münster (*insideo*).⁵³

48 Pagninus és a *Biblia Tigurina* a *wáw* kötőszót minden esetben fordítják. Vatablus is következetlen a kötőszó használatát illetően, ő a Zsolt 41,14 és 89,53 esetében elhagyja, a Zsolt 72,19-ben viszont fordítja a *wáw*-ot.

49 GESENIUS, Wilhelm (Hg.): *Hebräisches und Aramäisches Handwörterbuch über das Alte Testament*, Berlin – Heidelberg – New York et al., Springer Verlag, 182013, 1011.

50 A gyöknek a kiáltással összefüggő jelentése a rabbinikus tradícióból származik, lásd GESENIUS: *Handwörterbuch* (182013), 1011.

51 GESENIUS: *Handwörterbuch* (182013), 1242.

52 A Zsolt 68,5 esetében körülírás nélkül utal a lovaglásra Bucer, Campensis, Draconites, a *Biblia Tigurina* és Vatablus is. Pagninus nem specializálja a *rkb* jelentését: *qui ascendit super coelos*.

53 Hasonlóan Draconites, másképp Pagninus, Bucer, Campensis, Vatablus, és a *Biblia Tigurina*,

Hasonló egyezést találunk a *rkb* gyök egy további előfordulásánál is a Zsolt 18,11-ben, ahol Bencédi Székely fordítása „Es felmene az Cherubra” meg egyezően Münster fordításával „*et ascendit super Cherub*” nem tesz említést arról, hogy a gyök a lovon ülés, vagy szekér hajtás speciális héber kifejezése.⁵⁴

E példák tükrében azt a megállapítást tehetjük, hogy a héber szöveghez képest következetlennek érzékelt fordítás, valójában következetesnek látszik Münster latin szövegéhez.

Figyelmet érdemel még a Zsolt 119, melynek szövegénél Bencédi Székely – a Zsoltárkönyvben egyedüli módon – quadrát betűt használ, amikor a héber karaktereknek és azok nevének megadásával jelzi az alfabetikus zsoltár strófaínak kezdetét.

A *lamed* és a *cádé* hangzók sajátos megnevezése „*lámech*” és „*zadik*” formában ugyan ismert névvariációknak számítanak, de nem jellemző sem a kor legelterjedtebb latin bibliafordításaira, sem pedig a 16. században használt héber nyelvtanokra. Reuchlin, Novenianus, Münster, Pagninus és Aurigallus ekkor már nyomtatásban elérhető nyelvtanai a *lamed*, illetve a *zade/zadi/tsadhi/sadi/sade* betűneveket használják, de még Campensis nyelvtanában sem találjuk a Bencédi Székely által alkalmazott elnevezéseket, holott vélhetően ezt a nyelvtant használhatta krakkói tanulmányainak idején.⁵⁵ A *zadik/zadic* elnevezést Münster nyelvtanának egy megjegyzésében találjuk meg,⁵⁶ valamint Capito, Böschenstein és Stancaro nyelvtanaiban,⁵⁷ a *lamed* betűne-

ahol a lovaglásra utaló latin szó szerepel.

54 Pagninus, Campensis, Bucer, Draconites, Vatablus és a *Biblia Tigurina* fordítása visszaadja a héber szó speciális értelmét.

55 A *lamed* és *zade* formákat használja Reuchlin, Novenianus és Münster, utóbbi megemlíti a *zadic* elnevezést is, lásd *Ioannis Reuchlin Phorcensis LL. Doc. ad Dionysium fratrem suum Germanum De rudimentis Hebraicis*, Phorce, 1506, 5., *Elementale Hebraicum, in quo praeter caetera ejus linguae rudimenta ... Philippo Noueniano*, Lipsiae, 1520, [9–10]. MÜNSTER: *Opus Grammaticum* (1541), 1.10. Novenianus nyelvtanát 1530-ban Dawid Leonard rendezte sajtó alá Krakkóban. Pagninus mind a nyelvtanában, mind pedig 1542-es bibliakiadásában a *Lamed* és *Sadi* elnevezéseket alkalmazza, lásd *Habes hoc in libro candide lector Hebraicas institutiones in quibus quicquid est grammatices Hebraicae facultatis edocetur ad amussim, de literis, punctis, accentibus, nomine, et nominum speciebus: ... quas nuper aedit ... Sanctes Paginus ...*, Lugd., 1526, 4. Campensis nyelvtana a *lamed*, *tsade/zade* változatokat, Aurigallus pedig a *lamed* és *zadi* formákat használja, lásd *Compendium Hebraeae Chaldaequae Grammatices per Matthaenum Aurigallum*, VVittenbergae, 1525, ii-iii; *Ex variis libellis Eliae grammaticorum omnium doctissimi, huc fere congestum est opera Ioannis Campensis, quidquid absolutam grammaticen Hebraicam est necessarium*, Parisiis, 1539, 2.

56 MÜNSTER: *Opus Grammaticum* (1541), 10.

57 Lásd *Hebraicae grammaticae institutiones studiosis sancte linguae a D. Joanne Boschenstain C. M. C. Collecte*, Vvittenberg, 1518, ii; *V. Fabritii Capitonis Hagenonii Theologiae Doctoris*

vet azonban egységesen használják az utóbbi szerzők. Konrad Pellikan az, aki – Petrus Nigri nyomdokain haladva⁵⁸ – a *lamech* és *zadeck* elnevezéseket alkalmazza, így Bencédi Székely ebben hozzá áll legközelebb.⁵⁹

A magyarul nehezen visszaadható szavak ekvivalenseinek megválasztásakor is a Münster-féle latin szöveg lehetett mérvadó Bencédi Székely számára.

Az áldozati terminusok kapcsán a Zsolt 40 magyarázatában állapítja meg Bencédi Székely, hogy nincsenek jól használható, bevett magyar kifejezések ezek visszaadására,⁶⁰ ezért más nyelvekből szükséges szavakat kölcsönözni. A Zsolt 40,7 jól szemlélteti ezt, hiszen héberből, görögből és latinból átvett kifejezést egyaránt találunk a zsoltárvers fordításában. Bencédi Székely ráadásul pontosan ugyanúgy jár el ennek a versnek a fordításánál, mint Münster:

Bencédi Székely	Münster
Áldozatot, és az Mínhat nem akarád de az én fileimet által fúrád holocaustomot és az hostiát bűnért nem kívánál.	<i>Sacrificium & oblationem minha noluisti, sed aures perfodisti mihi: holocaustum & hostiam pro peccato non postulati.</i>

Az áldozati ajándékként szereplő *minchá^h* szót Bencédi Székely csak itt hagyja meg héber nevével (vö. Zsolt 20,4; 96,8; 141,2), akárcsak Münster, aki a többi

... *Hebraicarum institutionum libri duo*, Basilea, 1518, 17., *Francisci Stancari Mantuani, Ebrae grammaticae institutio*, Basilea, 1547, 15. Ez utóbbi művet egy évre rá Krakkóban is kiadták. Capito nyelvtanának 1525-ben kiadott változatában a *zadik* mellett a *Czade* forma is szerepel. A *Zadik* formát megtaláljuk még egy ismeretlen szerző *Rudimenta quaedam Hebraicae grammatices, quae ad lectionis usum, & illius* (Basilea, 1522), c. nyelvtanában is.

58 WALDE, Bernhard: *Christliche Hebraisten Deutschlands am Ausgang des Mittelalters* (Alttestamentliche Abhandlungen VI/2–3), Münster, Aschendorffsche Verlagsbuchhandlung, 1916, 103–105., 148., KESSLER-MESGUICH: *Early Christian Hebraists* (2008), 266.

59 Lásd *Margarita philosophica* (Argentinae, 1504), 4v; WALDE: *Christliche Hebraisten* (1916), 148. Pellikan nyelvtana a *De modo legendi et intelligendi Hebraeum* 1501-ben készül el, majd először 1504-ben jelenik meg Gregorio Reisch *Margarita philosophica* c. enciklopédiájának részeként, lásd KESSLER-MESGUICH: *Early Christian Hebraists* (2008), 265–266. Az 1508-as kiadásban szereplő héber álefbét már a *lamed* és *zadic* elnevezéseket hozza. Pellikan a *Psalterium Davidis* (1527) c. munkájában a *Lamed* és *Zadic* elnevezéseket szerepelteti. A *Lamech* formát megtalálhatjuk még például a *Zoltarz Dawidow prez Mistrzá Wálientego Wroblá z Poznánia*, (Kraków, 1540) c. krakkói zsoltárkiadványban, mely Bencédi Székely munkájához hasonlóan szintén Hieronymos Vietor nyomdájában készült.

60 Vö. Döbrentei-kódex, amely csak magyar kifejezésekkel fordít ezen a helyen: áldozás, ajándék, áldomás.

előforduláskor lefordítja a kifejezést. A *Biblia Tigurina*, Pagninus, Vatablus, Bucer fordítása ehhez képest elkerüli a héber szó használatát.

A több zsoltárban is szereplő, valamilyen húros hangszert jelölő *nébel* főnév fordítása Bencédi Székely Zsoltárkönyvében a „nablom” (Zsolt 33,2; 57,9; 81,8; 92,4; 144,9), illetve „nablum” (Zsolt 108,3) szóval történik. A választott kifejezés nem transliteráció, hanem a latinban meghonosodott *nablum* főnév átvétele.⁶¹ Münster és a *Biblia Tigurina* szintén ezt a formát használja, Pagninusnál és Bucernél a héber vokalizációt pontosan követő transliterációt találunk. Megfigyelhető az is, hogy a Zsolt 71,22 esetében a *bikli-nebel* kifejezést „zengő szerszámba” formában, a „nablum” szó mellőzésével adja vissza Bencédi Székely, ahogyan Münster is teszi ezen a helyen, amikor *in instrumento musico* szavakkal fordít.⁶² A *nebel/nablum* szó ezzel szemben például Pagninusnál, Campensisnél és a *Biblia Tigurina*-ban is megjelenik.

A *hapax legomenon*-ok is minden korban nehéz feladatok a bibliafordítók számára. Bizonyos esetekben vannak hagyományos értelmezések, de számos alkalommal erősen megosztják a fordítókat ezek a ritka kifejezések. A Zsolt 48,14 *hapax legomenon*-ja a *pszg* gyök, melynek jelentése a mai napig bizonytalan. A *Septuaginta* és a *Vulgata* zsoltárfordításának mindkét változata az '(el/szét)választ, (el/szét)oszt' értelemben fordítja a kifejezést.⁶³ A középkori latin bibliafordítások között azonban más értelmezéseket is találunk. Pagninus a *roborate* 'erősítsétek meg', a *Biblia Tigurina* a *videte* 'nézzétek meg' kifejezést használja, Pratensis, Münster, Pellikan, Bucer és Draconites pedig az *extollite*, illetve *exaltate* 'magasztaljátok' szóval fordítanak. Ez utóbbival egyezik Bencédi Székely fordítása is, aki a *hapax legomenon* visszaadására a „magaftallátok” kifejezést választja.

A Zsoltárok könyvében csak egyszer előfordul *j'ór* főnevet (Zsolt 78,44) 'tó'-ként fordítja Bencédi Székely, ami nem tartozik közvetlenül a héber főnév jelentéskörébe, és a kontextus is arra utal, hogy folyóvízről van szó.⁶⁴ Bencédi Székely fordítási döntése nem egyedülálló, hiszen mind Münster, mind pedig a *Biblia Tigurina* a *lacus* 'tó' főnévvel fordít, annak ellenére, hogy ebben az esetben a *Vulgata*, Pratensis, Bugenhagen, Pellikan, Vatablus és Pagninus szövege nyelvileg pontosabb.

61 A *Septuaginta* is ismeri a görögre átirrt *nabal* kifejezést, a Zsoltárok könyvében mégsem fordul elő a főnév.

62 Ugyanígy Pellikan 1532-es magyarázatos zsoltárkiadásában.

63 A gyököt a rabbinikus héberben is hasonló jelentéssel használták, lásd GESENIUS: *Handwörterbuch* (182013), 1064.

64 Vö. GESENIUS: *Handwörterbuch* (182013), 431.

Összegzésként elmondható, hogy a Zsoltárkönyv kommentárjainak vizsgálata alapján felállított korábbi tétel, mely szerint Bencédi Székely a Münster-féle Biblia segítségével készítette el művét, alátámasztást nyer a zsolnárszövegek közelebbi vizsgálata által is. Számos esetben tapasztaljuk Münster latin szövegének és Bencédi Székely magyar fordításának a közelségét. Némiképp relativizálja Bencédi Székely hűségét az általa előrebocsátott munkamódszerhez, hogy olykor Münster fordítását a masszoréta szöveg ellenében is követi. A reformátor valószínűleg tudott annyira héberül, hogy a *iuxta Hebraicam veritatem* készült latin fordításokat egybevesse a héber eredetivel,⁶⁵ a latin szöveg közvetlen hatása azonban még mindig nagyon meghatározónak tűnik.

A Gerézdi Rabán által Bencédi Székely primer forrásának feltételezett Pagninus-féle *Biblia Sacra* (1542) vizsgálata kapcsán arra a negatív eredményre juthatunk, hogy a számos helyen tapasztalható lényegi eltéréseket kizárják, hogy Bencédi Székely alapszöveggént használta volna.

A Münster-től való eltérések alapján továbbá arra lehet következtetni, hogy Bencédi Székely más forrás(ok)nak engedve veti el olykor alapszövegének fordítási megoldását. A Münster felülbíró fordítási döntések a *Biblia Tigurina* és Draconites közvetlen vagy közvetett hatását sejtetik. Kevésbé valószínű, hogy ezekben az esetekben Campensis, Stapulensis, Vatablus vagy Bugenhagen fordításain tájékozódott volna a magyar reformátor. A Münster-féle *Biblia Hebraica* mellett esetlegesen felhasznált, egyéb korabeli latin Bibliák és zsolnárfordítások azonban nem azonosíthatók be teljes egyértelműséggel a Zsoltárkönyvben.

65 GERÉZDI: Világkrónika (1968), 241., DÁN: Humanizmus (1973), 61, ugyanígy ZVARA: Keresztyén olvasóknak (2003), 23, vö. FEKETE Csaba: Bencédi Székely István és a Vizsolyi Biblia öt psalmusa, *Magyar Egyházzene* 9 (2001/2002), 417–426, ebben 419. Igaza lehet Dán Róbertnek, aki szerint a magyar bibliafordítók segédeszköz nélkül nem fogtak hozzá héber bibliai szövegek lefordításához, lásd DÁN: Humanizmus (1973), 61.